

३.७ वादी समुदाय : बालबालिकाका अधिकारको सवाल

पृष्ठभूमि

संस्कृत भाषामा वादी समुदायको अर्थ वाद्यवादक वा बाजा बजाउने समूहलाई बुझाउँछ। सुदूरपश्चिम, कर्णाली प्रदेशका केही जिल्लामा वादी जातिको बसोबास रहेको छ। २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा वादीहरूको सङ्ख्या ३८ हजार ६ सय ६ रहेको छ । विभेद र बहिष्करणको चपेटामा परेका वादी समुदायको उद्गमस्थलको सन्दर्भमा विभिन्न अध्ययनकर्ताहरूको फरक भानाई र विश्लेषण पाइन्छ।

नेपाल एकीकरण पूर्व विभिन्न बाइसे र चौबीसे राजा रजौटाहरूद्वारा आफ्नो दरबारमा शुभकार्य, पूजा ब्रतबन्ध, विवाह आदि कार्यमा नाचगान तथा मनोरञ्जनका लागि वादी समुदायका व्यक्तिहरूलाई प्रयोग गर्ने गरिन्थ्यो। वाद्यवादन गर्नेलाई वादक र नृत्य वा अभिनय गर्नेलाई 'पात्र' वा 'पात्री' भनिन्थ्यो जुन शब्द पछि अपभ्रंश भएर वादी र पातरको रूपमा रूपान्तरित भएको मानिन्छ । नेपाल सरकार महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले सार्वजनिक गरेको एक प्रतिवेदन अनुसार १८ औं शताब्दीदेखि नेपालको सल्यान, जाजरकोट र रुकुममा बसोबास गरेको यो समुदायको बसोबास हाल देशभर नै रहेको छ। परम्परागत रूपमा तत्कालीन राजाका दरबार, सामन्तका घर वा धनी व्यक्तिका घरमा नाच्ने गाउने वाद्यवादनका साधन बनाइ बेच्ने आदि कार्य गर्ने यो समुदायलाई सामाजिक संरचना र संस्कारले विभेदको चक्रमा प्रवेश गराएको देखिन्छ।

जातीय विभेद र उत्पीडनको दुश्चक्रमा वादी समुदाय लामो समयदेखि पिल्सिदै आएको छ। वादी महिलाहरूमाथिको संरचनागत हिंसा (जातीय र लैङ्गिक) ले यो समुदायको विगत, वर्तमान र भविष्य अन्यौलग्रस्त बनाएको देखिन्छ। वादी महिलाहरूले भोग्ने दुर्व्यवहार, यौन हिंसा र अभ्यासका कारण उत्पन्न

प्रभावले यो समुदायका बालबालिकाले कष्टसाध्य जीवनयापन गर्नुपरेको छ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा वादी समुदाय

कैलाली जिल्लाको टिकापुर नगरपालिकाका विभिन्न भागमा बस्दै आएका वादी समुदायहरू सल्यानबाट २००७ सालमा बसाइ सरेको बताउँछन्। विगतका वर्षहरूमा वादी समुदायको एउटै ठाउँमा स्थायी बसोबास नहुने र फिरन्ते प्रकृतिको हुन्थ्यो। सुदूरपश्चिम प्रदेश र कर्णाली प्रदेशका विभिन्न जिल्लामा रहेका वादी समुदाय बसाइसराइ गरेर कैलाली, कञ्चनपुर जिल्लामा बासोबास गर्दै आएका छन्। कैलाली जिल्लाको सत्ती, मुडा, बलचौर, चौकी डाँडालगायत सुदूरपश्चिम प्रदेशका पहाडी जिल्लामा पनि वादी समुदायको बसोबास रहेको छ। वादी समुदायका व्यक्तिहरू बाजा बजाउने, नाचगान गर्ने, माटोको भाँडा बनाउने, माछा मार्ने, दैनिक ज्यालादारी गर्ने र भारतका विभिन्न सहरहरूमा सस्तो श्रममा काम गरेर जीविकोपार्जन गर्दै आएका छन्। जग्गामा स्वामित्वको कमी, गरिबी, नागरिकता प्राप्तिमा असहजता, जातीय छुवाछूत, अशिक्षा, बेरोजगारी, घरबारविहीनता, सामाजिक-सांस्कृतिक विभेद, राज्यले प्रवाह गर्ने सेवा सुविधामा पहुँचको कमी जस्ता समस्या वादी समुदायले भोग्दै आएको छ। वादी समुदायको शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सहभागिता र आत्मसम्मानको प्रत्यभूति हुन सकेको छैन।

परम्परागत रूपमा सुदूरपश्चिम प्रदेशमा पनि यो समुदायलाई गीत गाउने, नाचगान गर्ने र वाद्यवादन गर्ने समुदायकै रूपमा बुझिन्छ। वादी समुदायलाई पहाडी क्षेत्रका राजा रजौटा, मुखिया तथा जमिन्दारहरूले विवाह समारोह, चाडपर्वहरूमा नाच्ने, गाउने तथा मनोरञ्जन कार्यका लागि प्रयोग गर्ने गरेको थियो। आप्रवासनको प्रक्रिया सुरु भएपश्चात यो समुदाय

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा वादी समुदायको जनसङ्ख्या					
क्र.सं.	प्रदेश	जिल्ला	महिला	पुरुष	कैफियत
१.	सुदूरपश्चिम	कैलाली	१३१४	१५०८	२८२२
२.		डोटी	१२९१	१६६७	२९५८
३.		अछाम	३७४	४०८	७८३
४.		वाजुरा	८८९	९८९	१८७८
५.		बझाङ	१९१	२५३	४४४
६.		कञ्चनपुर	५६६	६९२	१२५८
७.		डडेल्धुरा	१३४	१२७	२६१
८.		बैतडी	११५	११७	२३२
९.		दार्चुला	७७	७३	१५०
	जम्मा		४९२४	५८३४	१०७५८
स्रोत: नेपालको जनगणना २०६८					

पनि तराईका जिल्लाहरू कैलाली, कञ्चनपुर र यस प्रदेशका अन्य जिल्लाहरूमा समेत बसोबास गर्दै आएको छ।

वादी समुदायका महिलाहरूले ४८ दिनसम्म अधिकारका लागि सिंहदरवार पश्चिमढोका अगाडि अर्धनग्न जुलुस निकालेर सङ्घर्ष गरेपछि २०६५ पुस २३ गतेको मन्त्रपरिषद्को निर्णयले उनीहरूलाई यौनशोषण मुक्त गर्नाका साथै पुनःस्थापना गर्ने घोषणा गरेको थियो। उत्पीडन र प्रताडनाको ज्वालामुखीबाट उन्मुक्त हुन गरिएको सङ्घर्षको कागजी उपलब्धिले यो समुदायका महिलामाथि शोषण अन्त्य गर्ने घोषणा गरे पनि अभ्यासमा उत्पीडन पूर्णरूपमा अन्त्य हुन सकेको छैन। महिलामाथि हुने यौन उत्पीडन र संरचनागत हिंसाले बालबालिकाको अधिकार गम्भीर रूपमा उल्लङ्घन भएको छ। वादी समुदायका बालबालिकाको पहिचान, शिक्षा, स्वास्थ्य र आधारभूत अधिकारको सुनिश्चितता गर्न राज्यका निकायहरूको जिम्मेवारी अत्यन्त आवश्यक देखिएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

- ▶ वादी समुदायमा बालबालिकाका समस्याको अध्ययन गर्नु।
- ▶ अध्ययनमा प्राप्त सूचना तथा ज्ञानका आधारमा अवस्था सुधारका लागि तीनै तहका सरकार, नीतिनिर्माता तथा नागरिक समाजको योगदान

तथा भूमिका सुनिश्चित गरी वादी बालबालिकाको आधारभूत अधिकारबारे जानकारी गराउनु।

अध्ययनको सिमा

यो अध्ययन सुदूरपश्चिम प्रदेशको कैलाली र बझाङ जिल्लामा मात्रै केन्द्रित रहेको छ। यस अध्ययनले वादी समुदायका बालबालिकाको अधिकार र पहिचानको अवस्थालाईमात्रै उजागर गरेको छ। वादी समुदायका बालबालिकाहरूको अधिकारको सुनिश्चितताका लागि निर्माण भएका कानून, नीति, राष्ट्रिय कार्य योजना र अदालतका आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अवस्थामा केन्द्रित रहेको छ। यस अध्ययनले वादी समुदायका बालबालिकाहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, दन्मदता र नागरिकताको अधिकारसँग बढी सरोकार राख्दछ।

अध्ययन विधि

वादी समुदायका बालबालिकाहरूको अधिकारबारे सरकारी प्रतिबद्धता र त्यसको कार्यान्वयनको अवस्था विश्लेषण गर्न कैलाली जिल्लास्थित वादी समुदायका व्यक्तिहरू, विभिन्न सङ्घ/संस्था, सरकारी निकायका प्रतिनिधि, वादी समुदायका क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्तित्व, कानून व्यवसायी, राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, समाजसेवी तथा

बुद्धिजीवीहरूसँग भेटघाट तथा छलफल गरिएको थियो। यसैगरी, वादी समुदायको समस्या र सरोकारसँग सम्बन्धित लेख तथा पुस्तक, विभिन्न अनुसन्धान प्रतिवेदन, विभिन्न राष्ट्रिय ऐन तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरू अध्ययन सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा सरोकारवाला पक्षहरूसँग सम्वाद, छलफल, अन्तर्वार्ता र प्रश्नोत्तर गरी कैलाली जिल्लास्थित वादी समुदायका बालबालिकाहरूको अधिकार र पहिचानको अवस्था विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

अध्ययनको सान्दर्भिकता

अन्य बालबालिका सरह वादी समुदायका बालबालिकाहरूको अधिकार, आत्मसम्मान, पहुँच र सशक्तिकरणका लागि संवैधानिक, कानुनी र नीतिगत रूपमा व्यवस्था गरिएको भए पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको देखिन्छ। २०६२ सालमा सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारको नाममा जारी गरेको परमादेशमा 'वादी समुदायका बालबालिकालगायत बाबुको ठेगाना नलागेका सबै बालबालिकालाई बाबु नभएको भन्ने कारणले निजहरूको जन्मदर्ता गर्न इन्कार नगर्नु र यस्ता बालबालिकाहरूलाई नागरिकता ऐन २०२० दफा ३ को उपदफा २ बमोजिम नेपालको नागरिकता प्रदान गर्न अविलम्ब आवश्यक व्यवस्था गर्नु' भने पनि बाबुको पहिचान नभएको भन्दै वादी समुदायका बालबालिकाहरू जन्मदर्ता र नागरिकता पाउनबाट अझै वञ्चित छन्। जन्मदर्ता र नागरिकता पाउन नसकेका वादी समुदायका बालबालिकाहरूले सरकारले प्रदान गर्दै आइरहेको छात्रवृत्तिलगायतका सेवासुविधा समेत पाएका छैनन्। वादी समुदायका बालबालिकाहरूको पहिचानकै समस्याले गर्दा विद्यालय छाड्नु र कामका लागि भारत पलायन हुनुपर्ने बाध्यता छ। अहिले पनि विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, सरकारी निकायहरूमा अपहेलित गर्ने गरिएको पाइन्छ। वादी समुदायका बालबालिकालाई हेर्ने पुरातनवादी दृष्टिकोणमा परिवर्तन आउन सकेको छैन भने आत्मसम्मान, पहिचान र अधिकार सुनिश्चित हुन सकेको छैन।

समस्याको विश्लेषण

वादी समुदाय आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक रूपमा पछाडि पारिएको उत्पीडित समुदाय हो। वर्षौंदेखि राज्यका हरेक क्षेत्रबाट पछाडि पारिएको पिछडिएको अपहेलित, अछूत, शोषित, अति सीमान्तकृत तथा बहिष्करणमा पारिएको यो समुदाय गरिवी, अशिक्षा, बेरोजगारी, सामाजिक अन्धविश्वास, परम्परागत मूल्य मान्यता, ऐन, कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावलगायतका कारणले विभेद तथा बहिष्करणमा पर्दै आएका छन्।

बुबाको पहिचान खुल्न नसकेका वादी समुदायका बालबालिकाहरूको जन्मदर्ता गर्न, विद्यालय भर्ना गर्न, नागरिकता बनाउन समस्या रहेको छ। नागरिकता पाउनबाट वञ्चित बालबालिकाहरू राज्यले उपलब्ध गराउने सेवा सुविधाहरूबाट पनि वञ्चित हुनु परेको छ। वादी समुदायको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्था कमजोर रहेको छ। जसका कारण वादी व्यापार, व्यवसाय गर्नबाट समेत वञ्चित भएका छन्। नेपालको संविधानले आधारभूत तह सम्मको शिक्षा सबैका लागि अनिवार्य र निःशुल्क गरेको भए पनि शिक्षाको पहुँच बाहिर छन्।

सुदूरपश्चिम प्रदेशका बस्तीहरूमा वादी समुदायको अवस्था

१. कैलाली जिल्ला टिकापुर नगरपालिका-८ शक्ति सूर्यपुरको वादी समुदायको अवस्था

सल्यानबाट बसाइसराइ गरेर आएका वादी समुदायका ५० परिवार टिकापुर नगरपालिका-८ सत्ती सूर्यपुरमा बसोबास गर्दै आएका छन्। २०१० सालदेखि स्थायीरूपमा बसोबास गर्दै आइरहेका यस समुदायमा २ सय ५० जनसङ्ख्या रहेको छ। जसमध्ये १८ वर्ष मुनिका ५० जना बालबालिकाहरू रहेका छन्। ६० वर्षमाथिका १० जना पुरुष र पाँच जना महिलाले समाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने गरेका छन्। १२ जना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, आवास तथा रोजगारीमा पहुँच छैन। १८ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरू आर्थिक अभावका कारण वीचैमा विद्यालय छोडेर रोजगारीको खोजीमा भारत जाने गरेका छन्। रोजगारीको अवसर नपाएका व्यक्तिहरू कर्णाली नदीमा माछा मार्ने, जाल, बल्छी बनाउने, मादल बनाउने, नाच्ने, गाउने र मागेर जीवन निर्वाह गर्ने

गरेका छन्। वादी समुदायको जीविकोपार्जन र आर्थिक सशक्तिकरणमा केन्द्रित भएर सरकारले कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नसकेको सतीसूर्यपुर सामाजिक सहयोग समितिका अध्यक्ष राजीव नेपालीले बताउनु भयो। महिलाहरू यौन पेशाबाट तथा बाबुको पहिचान नभएको अवस्थामा जन्मेका बच्चाहरूको जन्मदर्ता, नागरिकता तथा राष्ट्रिय परिचयपत्र बनाउन निकै समस्या भएले आएका छन्। उमेर पुगिसकेका एक जना व्यक्तिको नागरिकता बनाउनका लागि सात दिनसम्म वडा कार्यालय, नगरपालिका र इलाका प्रशासन कार्यालयमा धाउँदासमेत नागरिकता पाउन नसकेपछि नागरिकता बिना नै भारत जान बाध्य भएको स्थानीय राधा नेपालीले बताउनु भयो। नेपाली नागरिकता बनाउन जाने आमालाई सम्बन्धित निकायका कर्मचारीहरूले बाबुको नागरिकता खोज्ने, अन्य कारण देखाउँदै आलटाल गर्ने, नराम्रो दृष्टिले हेर्ने र विभिन्न दुर्व्यवहार सहनुपर्ने बाध्यता रहिआएको स्थानीय मीरा नेपालीले बताउनु भयो। यदि कुनै व्यक्तिलाई नागरिकता दिने अवस्था आएको खण्डमा पनि बाबुको ठेगान नखुलेको भनेर नागरिकतामा लेखिदिएका कारण समाजिक रूपमा थप अपमानित हुनु परेको स्थानीय मनकुमारी वादीले बताउनु हुन्छ। विगतको तुलनामा बालबालिकाहरूको जन्मदर्ता, विद्यालय भर्ना र नागरिकता बनाउन केही सहज भएको भए पनि सबै बालबालिकाहरूले यो अधिकारको उपभोग सहज रूपमा गर्न सकेका छैनन्। रोजगारीको खोजीमा भारत गएका केही बालबालिका तथा युवतीहरू यौन पेशामा समेत संलग्न हुन बाध्य भएका स्थानीय अंकित नेपालीले बताउनु हुन्छ। सुरक्षा, संरक्षण, सहभागिता र विकास बालबालिकाहरूका मुख्य अधिकार भएको भएपनि बालबालिकाहरू यी अधिकारबाट वञ्चित भएका छन्।

गरीब, असहाय, विपन्न, पछाडि पारिएका समुदायका बालबालिकाहरूका लागि नगरपालिकाले उपमेयर छात्रवृत्ति कार्यक्रम र मेयर प्रविधिक छात्रवृत्ति कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएकोले प्रविधिक शिक्षामा पहुँच नभएका कारण मेयर प्राविधिक छात्रवृत्ति कार्यक्रमबाट यस समुदायका बालबालिकाहरू लाभान्वित हुन नसकेकोले आगामी दिनमा वादी समुदायका बालबालिकाहरूलाई प्राविधिक शिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्न नगरपालिकाले योजना बनाइ रहेको नगरप्रमुखको भनाइ रहेको छ।

२. जयपृथ्वी नगरपालिका-१० चैनपुर वादी समुदायको अवस्था

बझाङ जिल्ला जयपृथ्वी नगरपालिका-१० चैनपुरस्थित खुलामञ्च नजिकै वादी समुदायको बसोबास रहेको छ। चार पुस्ता अगाडिदेखि वादी समुदायका १२ परिवारका नौ जना बालबालिकासहित ३७ जना व्यक्तिहरू यस बस्तीमा बसोबास गर्दै आएका छन्। नौ जना बालबालिकाहरू मध्ये सात जना बालबालिकाहरू सरकारी विद्यालयमा अध्ययनरत छन्। आर्थिक अभावका कारण दुई जना बालबालिकाहरू विद्यालय जानबाट वञ्चित भएका छन्। वादी समुदायको परम्परागत पेशा (माछा मार्ने, जाल बनाउने, मादल बनाउने, सारंगी बनाउने, माटाका भाँडाकुँडाहरू बनाउने) नै सडकटमा परेपछि बिहान बेलुकीको छाक टार्न समेत समस्या हुँदै आएको स्थानीय हरिना वादीले बताउनु भयो। विद्यालय जाने मन भए पनि आमाबाबुले मागेर बिहान बेलुकीको छाक मुस्किलले टार्दै आएको देख्दा विद्यालय जान मन नै नलागेको सत्यवादी उच्च माध्यमिक विद्यालय, भोपुरमा कक्षा सातमा अध्ययनरत १३ वर्षीय मनोज वादीले बताउनु भयो। आर्थिक अभावमा कापी, कलम किन्नसमेत समस्या हुने गरेको छ। बिहान खाए साँझ के खाने भन्ने चिन्ताबाट यस समुदायका व्यक्तिहरूले मुक्ति पाउन सकेका छैनन्। विद्यालय जाने इच्छा हुँदा पनि विद्यालय भर्ना गर्न र कापीकलम किन्न पैसा नभएपछि विद्यालय छोडनु परेको मन्जुरी वादीले बताउनु भयो। उहाँले भन्नु भयो- 'बाबु सानै उमेरमा बित्तु भयो। आमाले काम गर्न सक्नु हुन। विद्यालय गए घरमा आमाको हेरचाह र काम गर्ने कोही छैन। काम नगरे साँझ खाने अन्न हुँदैन। कसैको भाँडा माफेर र शौचालय सफा गरेर पाएको रकमबाट गुजारा चलाउने गरेका छौं। विद्यालय जाने धोको कहिल्यै पूरा नहुने भयो।'

सरकारले निःशुल्क शिक्षा तथा छात्रवृत्ति दिने व्यवस्था गरेको भए पनि बालबालिकाहरूले अहिले पनि विभिन्न नाममा विद्यालयमा शुल्क तिर्नु परेका कारण विद्यालय छोडनु पर्ने अवस्था रहेको छ। छात्रवृत्तिका नाममा विद्यालयबाट पाउने रकमले कापीकलम समेत किन्न नसक्ने अवस्था रहेको छ। सरकारले सीप र क्षमता अनुसारको रोजगारीको अवसर सृजना नगरि दिएको र पुख्र्यौली पैसा माछा मार्ने, माटोका भाँडाकुडा

बनाउने काम समेत लोप हुँदै गएका कारण आर्थिक सङ्कट व्यहोर्नु परेको स्थानीय किथ्थी वादीले बताउनु भयो। पति जिबितै रहँदा माछा मारेर, भाँडाकुडा बनाएर बेचेको पैसाले घरखर्च चलाउँदै आएको भए पनि पतिको मृत्युपछि बिहान बेलुकीको छाक टार्ने समस्या भएको किथ्थीको दुःखेसो रहेको छ।

चैनपुर नजिकै रहेको वादीबस्तीका पाँच जना बालिकाले उमेर नपुग्दै विवाह गरेको स्थानीय अमर वादीले बताउनु भयो। विद्यालयले भर्ना शुल्क लिने गरेका कारण बालबालिकाहरूलाई विद्यालय भर्ना गर्न नसकिने र अध्ययनरत बालबालिकाहरू पनि वीचैमा विद्यालय छोड्ने गरेको स्थानीय मौसम वादीले बताउनु भयो। विगतका वर्षहरूमा विवाह हुँदा मानिसहरूले नाचनका लागि बोलाउने र नाचगान गरेवापत राम्रै रकम दिने गरेको भए पनि पछिल्लो समयमा यो प्रचलन हटाइएपछि अहिले बालबच्चा पालन र घरखर्च चलाउनका लागि गाउँघरमा भिखमाग्नु परेको स्थानीय केशरी वादीको दुःखेसो छ।

आफूले आठ बच्चाको जन्म दिएको भए पनि ६ जनाको मृत्यु भएको र मुस्किलले दुई जना मात्रै जीवित रहको भुवन वादीले बताउनु भयो। कुपोषणका कारण धेरैजसो वादी परिवारका एक जना पनि बच्चा बाचन नसकेको उनको भनाइ छ।

जयपृथ्वी नगरपालिकाका प्रमुख विरेन्द्रबहादुर खड्काले वादी समुदायले साहुवाट लिएको ऋण नगरपालिकाले चुक्ता गरेर तातो लुगा र खाद्यन्न वितरण गर्दै आएको बताउनु भयो। वादी समुदायको लागि पेशा व्यवसाय सञ्चालन गर्न बजेटको व्यवस्था गछौं भनेर भन्दा उहाँहरूले नमानेपछि आफूहरूलाई लगानी गर्न समस्या भएको नगरप्रमुख खड्काको भनाइ छ।

३. कैलाली जिल्ला लम्कीचुहा नगरपालिका-३ बल्चौर वादी वस्तीको अवस्था

कैलाली जिल्ला लम्कीचुहा नगरपालिका-३, बल्चौरमा १ सय ९१ परिवार वादी समुदायको बसोबास रहेको छ। पूर्वपश्चिम राजमार्गसँग जोडिएको वन क्षेत्रमा २०६४ सालदेखि बसोबास गर्दै आएका वादी समुदायको जनसङ्ख्या ९ सय ७८ रहेको छ। जसमध्ये ३ सय ६५ महिला, ३ सय ४४ पुरुष र २ सय ७९ जना बालबालिकाहरू रहेका छन्। बालविकास केन्द्र र

प्राथमिक विद्यालयमा वादी समुदायका बालबालिकाहरू अध्ययनरत रहेका भए पनि आर्थिक अभावका कारण माध्यमिक तह र उच्च शिक्षा हासिल गर्न समस्या भएको पाइन्छ। विद्यालयले तोकेको भर्ना शुल्क तिर्न नसक्दा वादी समुदायका बालबालिकाहरू वीचैमा विद्यालय छोड्ने र रोजगारीका लागि भारत जाने गरेका छन्। सरकारले तोकेको छात्रवृत्ति पाउने गरेको भए पनि वादी समुदाय अध्ययनरत विद्यालयमा शिक्षक दरबन्दी छैन। राहत कोटाका शिक्षकहरूले अध्यापन गराउँदै आएका छन्। बालविकास केन्द्र विभिन्न सङ्घसस्थाहरूको सहयोगमा सञ्चालन भइरहेको छ। बालविकास केन्द्र सञ्चालनका लागि सरकारले सहयोग नगरेको वादी अगुवाहरूको आरोप छ। बाबुको पहिचान नखुलेका बालबालिकाहरूको जन्म दर्ता गर्न, नागरिकता बनाउन विगतका वर्षहरूमा समस्या भएको भए पनि सर्वोच्च अदालतले २०६४ सालमा जारी गरेको परमादेश पश्चात सहज भएको छ। यद्यपि नागरिकतामा भाड, पातर, वदेनी भनेर लेखिएको कारण आत्मसम्मानमा ठेस पुगेको अगुवा नन्दराम वादीको गुनासो रहेको छ। भाड, पातर, वदेनीजस्ता शब्दहरू हटाएर चाहे अनुसारको थर राख्न पाए समाजिक रूपमा अपमानित हुनुनपर्ने नन्दराम बतउँछन्।

४. कैलाली जिल्ला गोदावरी नगरपालिका-३ चौकीडाँडा वादी बस्तीको अवस्था

सुदूरपश्चिम प्रदेशको बाजुरा, बझाङ, डोटी, अछामलगायत पहाडी जिल्लाबाट २०४० सालमा बसाइँसराइ गरेका आएका वादी समुदायका व्यक्तिहरू कैलाली जिल्ला गोदावरी नगरपालिका-३ चौकीडाँडास्थित मालिका टोलमा बसोबास गर्दै आएका छन्। विभिन्न समयमा सुदूरपश्चिमका पहाडी जिल्लाबाट बसाइँसराइ गर्दै आएका ३२ परिवारमध्ये सातजनासँग पाँचदेखि १० धुरसम्म लालपूर्जा भएको जमिन रहेको छ। अन्य २५ परिवारको नाममा लालपूर्जा नै छैन। परिवार सङ्ख्या बढ्दै गएपछि बस्ने ठाउँको अभावमा २५ परिवार पूर्वपश्चिम महेन्द्रराजसँगै जोडिएको मालिका सामुदायिक वन क्षेत्रमा अस्थायी टहराहरू निर्माण गरी ज्यालामजदुरी (ईंटा बेक्ने, तुङ्गा बोक्ने), मागेर र केही व्यक्तिहरू भारतको सिमला पहाडमा ज्यालामजदुरी गरेर जीविका चलाइरहेका छन्। बालबालिकाको शिक्षाका लागि वार्षिकरूमा प्रदान

गरिने ४ सय रुपियाँ छात्रवृत्ति रकमले शैक्षिक सामग्री अपुग हुने गरेको अगुवा मिठठु वादीको गुनासो रहेको छ। महेन्द्र राजमार्गसँग जोडिएको सामुदायिक वन बाटो किनारमा बस्दै आएका २५ घरका लागि एक सार्वजनिक धारा मात्रै रहेको छ। शौचालय र बिजुली बत्तीको व्यवस्था छैन। अस्थायी रूपमा निर्माण गरिएका साना टहरामा परालको बिस्तरा बनाएर भुईँमा सुत्ने गरेका छन्। बिहान बेलुकीको छाक टार्न पनि अरुको मुख ताक्नु पर्ने अवस्था यस वादी बस्तीमा रहेको छ। सरकारले सीपमूलक तालिम तथा आयआर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको खण्डमा आफूहरूलाई दैनिकी चलाउन सहज हुने वादी समुदायका युवाको भनाइ रहेको छ। आर्थिक सङ्कटका कारण बालबालिकाहरूलाई बिहान बेलुकीको सामान्य खान खाउन, औषधि उपचार गर्न निकै मुस्किल हुने गरेको स्थानीय सीतादेवी वादीको गुनासो रहेको छ।

वादी समुदायको आर्यआर्जनका लागि वार्षिक रूपमा २ देखि ३ लाखसम्म बजेट विनियोजन गर्ने गरिएको भए पनि सानो बजेटबाट समस्या सम्बोधन गर्न नसकिएको गोदावरी नरपालिकाका उपमेयर रत्ना कठायतले बताए।

सरकारी प्रतिबद्धता र कार्यान्वयनको अवस्था

वादी समुदायले आत्मसम्मानका लागि पटकपटक गरेको आन्दोलन र विपेश गरी २०६४ सालमा गरेको ४८ दिने काठमाडौँ केन्द्रित आन्दोलनका कारण २०६४ असोज १५ गते सरकारले औपचारिक रूपमा कार्यदल गठन गरेको थियो। कार्यदलले पेश गरेका सिफारिसहरूलाई समेत ध्यानमा राखेर वादी समुदायको तर्फबाट वार्ता टोलीका संयोजक तथा वादी आन्दोलनकी नेता उमादेवी वादी र सरकारका तर्फबाट तत्कालीन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री रामचन्द्र पौडेल शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा २०६४ असाज २८ गते २ बुँदे सहमति भएको थियो। दुई बुँदे सहमतिको बुँदा नम्बर २ मा वादी समुदायका बालबालिकाहरूलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने उल्लेख गरेको पाइन्छ। वादी समुदायसँग सम्झौता गरिएको भण्डै १४ वर्ष बितिसक्दा समेत यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

सर्वोच्च अदालतको परामर्श

सर्वोच्च अदालतले २०६२ भदौ ३० गते नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकाय तथा वादी समुदायका व्यक्ति तथा निजहरूको समस्याबारे अध्ययन अनुसन्धान गर्ने संस्थाहरूलाई 'वादी समुदायका विद्यमान समस्या र समाधानका लागि प्राथमिकताको आधारमा क्रमशः लागु गर्दै जानु र त्यसको जानकारी सर्वोच्च अदालतलाई समेत दिनु' भन्ने आदेश दिएको थियो। सोही आदेशमा 'वादी समुदायका बालबालिकालगायत बाबुको ठेगाना पत्ता नलागेका सबै बालबालिकालाई बाबु नभएको भन्ने कारणले निजहरूको जन्मदर्ता गर्न इन्कार नगर्नु तथा त्यस्ता बालबालिकालाई नागरिकता ऐन, २०२० को दफा ३ को उपदफा (२) बमोजिमको नेपालको नागरिकता प्रदान गर्न अविलम्ब आवश्यक व्यवस्था गर्नु उल्लेख गरेको थियो। सर्वोच्च अदालतले गरेको यो आदेश कार्यान्वयनमा ल्याउँदा आमाको नामबाट नागरिकता प्राप्त गर्न वादी समुदायका व्यक्तिहरूलाई सहज हुने भए पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावमा अहिले पनि आमाकै नामबाट नागरिकता लिन पनि समस्या भैले आएका छन्।

जनता आवास कार्यक्रम

सुदूरपश्चिम तथा कर्णाली प्रदेशका बाक्लो वादी बस्ती हुने जिल्लाहरूमा जनता आवास कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ। जनता आवास कार्यक्रम निर्देशिका अनुसार आवास प्राप्त गर्नको लागि लालपूर्जाको आवश्यकता पर्ने भएकोले वास्तविक पीडित वादीहरूसँग लालपूर्जा नभएका कारण यस कार्यक्रमबाट वञ्चित भएका छन्। कैलाली जिल्लाको बलचौर, टिकापुर नगरपालिकाको सत्तीसूर्यपुरमा रहँदै आएका लालपूर्जा भएका वादी समुदायले जनता आवास कार्यक्रम अन्तर्गत घर निर्माण भएको भए पनि अधिकांश वादीहरू सुकुमवासी भएकोले यो कार्यक्रमबाट लाभ लिन सकेका छैनन्। वास्तविक वादी बालबालिकाहरू अहिले पनि कच्ची घर र भुप्रोमा कष्टकर जीवन बाँचन बाध्य भएका छन्।

विशेष छात्रवृत्तिसम्बन्धी कार्यविधि, २०७२

यो कार्यविधि देशभित्रका उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने संस्थाहरूमा अध्ययनरत निम्न आयस्रोत भएका

डोम, वादी, चमार र मुसहर समुदायका छात्रछात्राहरूको हकमा स्नातक तहमा इन्जिनियरिङ वा चिकित्साशास्त्र विषयमा अध्ययनरत विद्यार्थीको हकमा गरिएको थियो। आर्थिक वर्ष. २०७२ / ०७३ देखि लागु गरिएको यस कार्यविधिमा छात्रवृत्तिको लागि सामुदायिक विद्यालयबाट प्रवेशिका परीक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भएको हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएकोले बालबालिकाहरूले सामुदायिक विद्यालयबाट प्रवेशिका परीक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गर्न नसकेका कारण यस अवसरबाट वञ्चित भएका छन्। अन्य विद्यालयबाट प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भएका वादी बालबालिकाहरू यो अवसरबाट वञ्चित भएका छन्।

निष्कर्ष

जातीय छुवाछूत तथा सामाजिक विभेद संवैधानिक तथा कानुनी रूपमा दण्डनीय भए पनि त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावमा वादी समुदाय तथा उनीहरूका बालबालिकाहरू अहिले पनि जातीय छुवाछूत, उत्पीडन तथा सामाजिक विभेद भोग्दै आएका छन्। सदियौंदेखि नाचगान, मागेर जीवन निर्वाह गर्दै आएका र फिरन्ते प्रकृतिका वादी समुदायमध्ये अधिकांशसँग स्थायी जग्गा र बसोबासको अभाव रहेको छ। बाबुको पहिचान खुल्न नसकेका वादी समुदायका बालबालिकाहरूलाई अहिले पनि जन्मदर्ता गर्न र नागरिकता पाउन सहज छैन। दलित समुदाय भित्र पनि अतिवहिष्करण र विभेदमा पारिएको वादी समुदायका बालबालिकाहरूले विद्यालयले लिने गरेको शुल्क तिर्न नसकेपछि बीचैमा विद्यालय छोडी रोजगारीको खोजीमा भारतका विभिन्न सहरहरूमा पुगेर सस्तो श्रममा कठिन काम गर्न बाध्य छन्। पहाडी जिल्लामा बसोबास गर्दै आएका वादी समुदायका बालबालिकाहरू रोग र भोकबाट पीडित हुँदै आएका छन्। आर्थिक अवस्था कमजोर रहेका वादी परिवारका बालबालिकाहरूले बालविवाह गर्ने गरेका छन्। वादी समुदाय तथा उनीहरूका बालबालिकाहरूको अधिकारको सुनिश्चितताका लागि सङ्घीय, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारबाट दीर्घकालीन योजना तथा कार्यक्रमहरूको अभाव देखिएको छ। वादी समुदायका बालबालिकाहरूलाई समाजले हेर्ने पुरातन मान्यता, धारणा र व्यवहारमा परिवर्तन आउन सकेको देखिँदैन। समुदायसँग सबै भन्दा नजिक रहेको स्थानीय

सरकारसँग समेत वादी समुदायका बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चितताका लागि दीर्घकालीन रणनीति र योजना छैन। राजनीतिक दलहरूले निर्वाचनको समयमा वादी समुदायको शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास र रोजगारीको क्षेत्रमा सहयोग गर्ने प्रतिवद्धता जाहेर गर्दै आएका भए पनि निर्वाचनपश्चात वादी समुदायका समस्याहरू राजनीतिक दलको प्रथमिकतामा परेको पाइँदैन।

सुझावहरू

- ▶ वादी समुदाय र उनीहरूका बालबालिकाहरूमाथि अहिले पनि जातीय छुवाछूत तथा सामाजिक विभेद कायमै रहेकाले सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालन गरिएका जातीय छुवाछूत विरुद्धका अभियानहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न र छुवाछूत विरुद्ध निर्माण गरिएका कानूनहरूको कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ।
- ▶ अधिकांश वादी समुदायसँग बसोबासका लागि जग्गा र घरको समस्या देखिएकोले यो समस्या समाधानका लागि तीनै तहका सरकारले अल्पकालीन, मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन योजना तथा कार्यक्रमहरू तयार गरी लागु गर्नु पर्दछ।
- ▶ वादी समुदायको आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव बालबालिकाहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य र सुरक्षामा परिरहेकोले वादी समुदायको आर्थिक सशक्तिकरणका लागि प्रदेश र स्थानीय सरकारले सीपमूलक तथा आयआर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी आत्मनिर्भर बनाउनु पर्दछ।
- ▶ सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारको नाममा जारी गरेको परमादेशको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी बाबुको पहिचान नभएका वादी समुदायका बालबालिकाहरूलाई आमाको नामबाट जन्मदर्ता र नागरिकता पाउने कानुनी व्यवस्थालाई थप सहज र सरलिकरण गरी कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

१. बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५
२. बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७८ को दफा ५(१)
३. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको भाग २
४. नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हक अन्तर्गत धारा ३९(१) र धारा ४०(२)
५. सामुदायिक सशक्तिकरण तथा रूपान्तरण कमिटी नेपालले प्रकाशन गरेको 'वादी समुदायको पहिचान र अवस्था' अध्ययन प्रतिवेदन २०७६
६. वादी समुदायको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अवस्था (तथा आगामी बाटो) का सन्दर्भमा कैलाली जिल्लाको बलचौर वादी समुदायमा सशक्तिकरणको क्षेत्रमा युवा (एस नेपाल)ले गरेको अध्ययन प्रतिवेदन २०७८
७. 1226_1357136650_field-bulletin-the-badi-community-of-nepal-issue-50.pdf (ecoi.net)
८. Nepal's Badi community finds itself in a bottomless pit of despair (kathmandupost.com)
९. <https://mowesc.gov.np/downloadfiles/fUL38AgqcoyggTNMKzzyiVQmsfU7xcxj3jUhisPH-1625551872.pdf>

